

UOT 82

A.B.Şeydayeva
ADPU-nun Quba filialı
aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

TÜRKİYƏ POEZİYASINDA İŞLƏDİLƏN SÖZLƏRİN TƏSNİFATI: MEHMET AKİF ƏRSOYUN ŞEİRLƏRİNİN DİLİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.029>

Açar sözlər: Türkiyə, şeir, ənənə, yenilik, modernizm

Türkiyə poeziyası zaman-zaman olduqca müxtəlif yanaşmaların təsiri ilə yazılan əsərlərlə zəngindir. Poeziyada ənənə və novatorluq mövzusu, zəngin ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini və şairlərin şeirə fərqli yanaşmalarını əks etdirir. Bu iki proses ümumi olaraq Türkiyə poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bildiyimiz kimi ənənəvi formalarda qələmə alınan bədii parçalar yeni və orijinal poetik obrazlarla zənginləşir. Həmin formanın özü də zamanla yeni mahiyyət kəsb edir. Nəticədə poeziya bütövlükdə inkişaf edir. Bütün bunlar isə həmin dövr Türkiyə poeziyasının dilinə əhəmiyyətli təsir göstərir, şeir dilində həm ərəb və fars sözləri, həm Osmanlı türkcəsi, həm də Qərbin təsiri ilə alınma sözləri işlədilir. Bu sadalanan keyfiyyətlərin araşdırılması üçün ən qiymətli mənbələrdən biri də Mehmet Akif Ərsoyun yaradıcılığıdır.

А.Б.Шейдаева

КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ: ЯЗЫК СТИХОТВОРЕНИЙ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ

Ключевые слова: Турция, поэзия, традиция, новаторство, модернизм

Тюркская поэзия богата произведениями, написанными под влиянием различных подходов. Тема традиций и новаторства в поэзии отражает разные периоды богатой истории литературы и разные подходы поэтов к поэзии. Эти два процесса сыграли важную роль в развитии тюркской поэзии в целом. Как известно, художественные произведения, написанные в традиционных формах, обогащаются новыми, оригинальными поэтическими образами. Со временем эта форма сама по себе приобретает новое значение. В результате поэзия развивается как единое целое. Все это оказало значительное влияние на язык тюркской поэзии того периода, поскольку в поэтическом языке использовались как арабские и персидские слова, так и слова из османского турецкого языка, а также слова, заимствованные с Запада. Одним из наиболее ценных источников для понимания перечисленных качеств являются творчество Мехмета Акифа Эрсоя.

A.B.Şeydayeva

CLASSIFICATION OF WORDS USED IN TURKISH POETRY: THE LANGUAGE OF MEHMET AKIF ERSOY'S POEMS

Keywords: *Turkey, poetry, tradition, innovation, modernism*

Turkish poetry is rich in works written under the influence of various approaches. The theme of tradition and innovation in poetry reflects different periods of the rich literary history and different approaches of poets to poetry. These two processes have played an important role in the development of Turkish poetry in general. As we know, artistic pieces written in traditional forms are enriched with new and original poetic images. That form itself acquires a new essence over time. As a result, poetry develops as a whole. All this has a significant impact on the language of Turkish poetry of that period, both Arabic and Persian words, Ottoman Turkish, and words borrowed under the influence of the West were used in the language of poetry. One of the most valuable sources for knowing these listed qualities is the creativity of Mehmet Akif Ersoy.

Mehmet Akif Ərsoy bir ziyalı, bir şair və həm də bir vətənpərvər olaraq millətinin bütün məsələlərini özünə dərd kimi görən və ürəyində daşıyan mübarizə insanı olmuşdur. Bu səbəbdən də o, seçdiyi üslub və dil xüsusiyyətləri ilə mübarizəsini davam etdirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuş, qələmə aldığı mövzularla millətinin istər dini, istər fəlsəfi, istərsə də ictimai görüşlərini, gələcəyini, düşüncələrini, yerində olan və çatışmayan cəhətlərini ifadə etməyi hədəfləmişdi. Yaşadığı ilk və son gün arasında həyata keçirdiyi həyat yolçuluğu onu millət və vətən dərdi ilə müşayiət etmişdir. İnandığı dəyərlərdən ayrılmayan böyük şair qələmini milli mübarizə uğrunda bitirmişdir. Yaxşı bilirik ki, əsərlərin dili, sözlərin həmin əsərlərdə düzgün istifadə edilməsi, bu zaman oxuculara, zamanına və cəmiyyətin həmin dövr üçün tələblərinə uyğun seçilməsi yazıçıdan böyük bədii ustalığ, texniki yaradıcılıq tələb edir. Bu mənada Akif Ərsoy mirası ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, onun yaradıcılığında bir körpü var: Klassik Osmanlı türkcəsi ilə xalq danışığı dili arasında körpü. Bu körpünün təməlinin və əsasının möhkəm olmasında bir tutarlı məqam var, o da Akif Ərsoyun istedadlı olması ilə bərabər savadlı olmasıdır. O, dünyəvi və dini elmlərdə dərs almış, yaşadığı torpaqların, soyunu və qanını daşdığı millətin tarixinə, coğrafiyasına, dilinə bələd olmuşdur. Buna görə də o, əsərlərində həm dini-əxlaqi dəyərləri qoruyur, həm də bu fikirləri xalqa çatdırmaq üçün mümkün qədər sadə və asan bir dil seçirdi ki, bu da onun həm də yüksək müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunun bir sübutu idi. O, həmin dövrün ictimai mənzərəsini yaxşı görüb-anlayırdı. Bununla bərabər, onun əsərlərindəki novator meyillər də diqqətdən qaçmır. Bu novatorluq istər

formada, istərsə də əsərlərində istifadə etdiyi və həmin dövr üçün yeni sayılan sözlərin istifadəsində açıq-aşkar görünür:

- Yok, yok, dəyişmədikcə şiar,
Fakiri heç sevən olmaz: “Dollar sevər bu diyar”.
Sənin diyarını bilməm, o başka olsa gərək!
- Hayır, bir at başıdır varsa farkımız pek-pek!
- O halde, aynı kopuklarmışız, felakete bak!
- Fakat, Godoski-yi layik deyildi hırpalamak.
Ne söylediler sonradan, unuttun mu?
“Bir türlü bir viyolensel” işitmedikti, Emir!

Əsərdə verilən alınma sözlərin dırnaq içərisində verilməsi də sanki diqqət çəkməyə yönəlik hesablanmışdır. Bununla bərabər, eyni əsər həm də Akif Ərsoyun gördüklərindən və təcrübələrindən qaynaqlı olaraq yazılan xalqın milli adət və ənənələrini özündə əks etdirən sətirlərlə də bükülüdür:

Eskidən zurnalar öttükə feza inlərdi;
O nə dehşətli düyünlər, o nə dərnəklərdi!
Kurulur meydanda harman gibi kırk elli sini;
Tablalar yığmaya başlar koyunun beslisini.
Taze şerbet sunulur taze kesilmiş karla;
Buzlu ayransa dönər ortada bakraçlarla... [4, s.403].

Mehmet Akif Ərsoy ədəbiyyatda poetik ustalığı ilə tanınan şairdir. Onun şeirləri forma və məzmun baxımından çox incə işlənmiş, dil və ifadə baxımından dərinlik nümunələridir. Mehmet Akif Ərsoy həm ənənəvi, həm də müasir poeziya anlayışlarını məharətlə birləşdirərək ədəbi baxımdan mühüm mövqe sərgiləmişdir. Akif Ərsoyun şeirlərindəki forma və texniki elementlərin mükəmməlliyini müxtəlif aspektlərdən araşdırmaq olar. Şair “çoxqatlı” dildən istifadə etməklə cəmiyyətə, oxuculara həm fərdi, həm də ictimai yönləndirmələr verməyi bacarır. Bu işə onun əsərlərinə estetik baxımdan dərinlik qazandıрмаğa da imkan verir. Tək bir əsərinə diqqət etmək kifayət edir ki, Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığının bütövlüyü və böyüklüyü haqqında fikir söyləmək mümkün olsun. Seçdiyi sözlər və mövzu sanki bir-birini tamamlayır. Belə demək mümkünsə, Mehmet Akif Ərsoy Türkiyə ədəbiyyatında milli şair və yazıçı kimi özünəməxsus və dönməzlik ifadəsi altında yazıb-yaradıb. Mehmet Akif Ərsoyun şeir və yazıları, xalqın mübarizə ruhunu və milli kimliyini nümayiş etdirir, həm də onun dövrünün sosial və mədəni problemlərinə dair dərin düşüncələrini əks etdirir. Şairin milli kimlik məsələsinə bu qədər həssas münasibəti onun həm də xalqının sevgisini qazanmasına və bu sevginin günümüzdə qədər gələrək, daha da alovlanmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, o, “Səfahat” əsərində sosial tənqidlər edərkən gah “çətin” dildən istifadə edir, gah da daha “asan” ifadələrlə oxucunu düşündürür:

- İlerde bir kocaman,
Karaltı vardı...
- Peki, ismi yok mu?
- Bilmem aman!
Ağaç mı desəm?
Duvar mı desəm?
Hamam mı desəm?
Tamam mı desəm?

Onun “Səfahət” əsəri, bildiyimiz kimi, Osmanlı türkcəsində yazılmışdır. Bu əsərin özünəməxsus dili sanki türk, ərəb və fars dillərinin “qarışığı”ndan ibarətdir. Çünki Mehmet Akif Ərsoy bu əsərində dövrü üçün aktual olan dini və fəlsəfi mövzulara toxunduğu üçün ərəb-fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Bundan başqa həm də müəyyən mövzuları xalq dilində ifadə edir. Səfahət sözü “həyatın dəyişkən tərəfləri, görünənləri, cərgələri” anlamında işlənir. İlk kitab 1911-ci ildə nəşr edilmiş, daha sonra isə bu ad altında bir sıra kitablar toplanmışdır. Mehmet Akif Ərsoy şeirlərində işlətdiyi bütün dillərdəki sözlərlə oxucuya dərin mənə çıxarmaq imkanı da verir. Bu əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də ithafların olmasıdır. Həmin ithaf edilən şəxslərin dilində sanki onlara şairin və bir ziyalının müraciəti var. Həqiqətən də əsərə bələd olduqda aydın olur ki, istər fərdi iztirablar, istərsə də həmin dövrün xarakterik ictimai bərabərsizlikləri onun şeirlərində sanki vahid bir bütöv kimi formalaşır. Akif Ərsoy təkcə fərdi duyğulara müraciət etmir, həm də cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini araşdırmağı bacarır:

Ey rüh-i feza-gerd, giran-seyr-i harimin,
Ey natika, dembeste-i esrar-ı azimin,
Maksud bu hilkatten eğer marifetinse,
Varmış mı o müdhiş görünən gayete kimse?
Bir sahne midir, yoksa bu alem nazarında?
Bir sahne ki, milyarlarla oyun var üzerinde!
Bir sahne ki, her perdesi tertib-i meşîyyet,
Eşhası da baziçe-i avare-i kudret! [4, s.15]

Bu üslub onun poeziyasını güclü edir. Mehmet Akif Ərsoyun dilində həm sadə, həm də dərin mənalar var. Onun dili kifayət qədər zəngin və ədəbidir, lakin başa düşülənlikdən heç vaxt güzəştə getmir. Çünki onun məqsədi mübarizəni güclü şəkildə, öz milləti ilə bütöv halında aparmaq niyyətində idi. Bunun üçün isə onun fikirlərinin hamı tərəfindən anlaşılan olması vacib idi. Buna görə də Akif Ərsoy işlətdiyi dil vasitəsilə həm cəmiyyətlə, həm də ziyalılarla əlaqə qura bilirdi:

Son zamanlarda hükümet, şımarık bir dəliyi,
Götürür bir yerə vali diye bağlar.

- Ne iyi!
- Herifin ilk işi “Tekmil hocalar gəlsin” der.
Ki tabii bu adamlar da icabetlə gider.
Öncə təbrik ilə təqdim üçün az çox durulur;
Sonra meclis denilir, bir koca divan kurulur.
Şimdi kürsiyə abansın da senin Vali bey.
Nutka gəlsin mi adam zannederek kendini?
- Eyy? [4, s.410].

Sanki o, şeirlərində köhnə türk şeiri ilə danışır və müasir türk poeziyasına da öz töhfəsini verirdi. O, şeirlərində türk xalqının mədəni irsini əks etdirməklə yanaşı, azadlıq, ədalət kimi ümumbəşəri mövzulardan da bəhs edir. Mehmet Akif Ərsoyun “Səfahat” əsərini dilçilik nöqteyi-nəzərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, əslində şair əsərdə seçdiyi mövzuya uyğun sözlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Belə ki, kitabı oxuduqda sözlərin seçilməsini bir neçə yerə bölərək qruplaşdırmaq olar. Bu iyerarxik bölünmə həm də şairin öz fikir və düşüncələrinin ifadəsinin zamanla təhlillərinə uyğun olaraq dəyişdiyini də göstərir. Belə ki, ənənədən novatorluğa doğru yol təkcə məzmununda, formada baş vermir, həm də seçilmiş sözlərin etimologiyasında da bürüzə verir. Əsərdə məsələn təhlil xarakterli baxdıqda, həm də sözlüyə diqqət etdikdə görürük ki, seçilən söz və ifadələr dini dəyərlərə və əxlaqi mövzulara, xalqın anlayacağı dilə, ərəb dilində və fars mənşəli dilə aiddir:

- Dini dəyərlərə və əxlaqi mövzulara aid işlədilən söz və ifadələr: Onun əsərlərində islam dininə, əxlaqa və milli-mənəvi dəyərlərə sıx yer verir. Bu baxımdan dini termin və ayə-parafrazlara tez-tez rast gəlinir.

- Qurandan sitatlar yazılır və ya dini terminlər qeyd edilir. İnsanların dualarda dediyi fikirlər şeirə gətirilir:

Ya İlahi bizə təvfikini göndər...

- Amin!

Doğru yol hangisidir, millete göstər...

- Amin!

Bununla eyni zamanda Akif Ərsoy həm də məktəbin mədrəsədən daha üstün olduğunu vurğulayır, bir müəllim xisləti ilə gəncliyi, gələcəyi, onu oxuyanları və ona inananları məktəbə dəvət edirdi:

Hanginiz bir tutam ot verdi, burax bəsləməyi?

- Yox mudur medresenin köylüdə olsun əməyi?

- Mektebin, belki....Fakat medresenin, hiç ummam...

- Kızarım ha!

- O senin hakk-ı sarihindir İmam!

Halka yol gösterecek, bir kılavuz var: Ulema

Kalanın hepsi de boş

Boşdur efendim amma....

- Xalqın anlayacağı dildə söz və ifadələr: Bildiyimiz kimi, Akif Ərsoyun “Səfahət” adlı məşhur əsəri 7 cildə ibarət olub, ictimai və dini mövzulara həsr olunmuş realist və faktlara əsaslı poemalar toplusudur. Bu əsərdəki dil həm klassik üslubu, həm də sadə, yəni xalq üslubunu birləşdirir. Çünki Akif Ərsoy millətini sevir, onun üçün yazıb-yaradırdı, bu səbəbdən də poeziyada xalqla səmimi ünsiyyətə çox böyük önəm verirdi. Bu isə ona gətirib çıxarırdı ki, poeziyasında çətin və süni dildən qaçaraq, xalqın anlama biləcəyi bir üslub seçməyə çalışırdı. Çünki onun poeziyasının məqsədi həm də fasilitasiya, təbliğat və maarifçilik idi.

Dinledin, gördün a oğlum. Ne bozuk terbiyemiz!

Ne yapıb yapmalı, insanlığı öyretmeliyiz

- Ərəb dilində, fars mənşəli və Avropadan dilə keçmiş söz və ifadələr: Akif Ərsoy Osmanlı dövrünün yazıçısı olduğu üçün əsərlərində ərəb və fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Həm də nəzərə alsaq ki Akif Ərsoy olduqca diqqətli müşahidəçi idi, o, yaxşı anlayırdı ki, xalqın ziyalı təbəqəsi üçün bu ifadələrin seçilməsi də onların ruhuna xitab kimi səslənəcəkdi. Bu, xüsusilə də şairin dini və fəlsəfi mövzularda əsərlər yazarkən daha çox nəzərə cərpirdi:

Meydana getirmiş bizi ey Xaliqu Mübdi
Mübhem nasıl olmaz ki? Ademden deyil isbat.
Bir zerre-I mevcudu yok etmek bile heyhat,
Kabil olamaz çıksa da bin desti muharrib.

Qeyd edək ki, “Səfahət” əsərinin ilk çap nümunəsi ilə son çap nümunəsi arasında da fərqlər vardır. Daha doğrusu, bu fərqlər inkişaf kimi görünməkdədir. Bu inkişaf şairin dil, düşüncə və ədəbiyyat sahəsində olan inkişafını da göz önünə sərir. Məhz buna görə də onun əsərlərini öyrənmək üçün başqa bir səbəb də bu inkişafı tədqiq etmək ehtiyacıdır.

Ümumiyyətlə, Mehmet Akif Ərsoy sadəcə ədəbiyyat aləmində deyil, türk milliyyətçiliyi və mübarizəsi sahəsində də dərin izlər buraxmış bir şəxsiyyətdir. Məhz onun şəxsiyyəti elə Akif vurğunlarının sayını ildən-ilə artırmaqdadır. Çünki o, xalqı üçün və millətinin gələcəyi üçün əhəmiyyətli olan dəyərlərə inanmış və bu dəyərlərə həyatını həsr etmişdir. Lakin o, apardığı mübarizənin nəticəsilə tam olaraq razılaşmamışdır, sanki hər zaman unudulacağından, içindəki bu böyük yanğının görünməməsindən narahat olmuşdur:

Rəsmim üçün
Toprakta gəzən kölgəmə toprak çəkilincə,
Günlər bu xeyulayı da er, gec siləcəkdir.
Rəhmətlə anılmaq, əbədiyyət budur amma...
Səssiz yaşadım, kim məni hardan biləcəkdir? [4, s.517]

Mehmet Akif yalnız yazdığı əsərləri ilə deyil, həm də həyatı ilə, özündən sonra miras qoyub getdiyi yaradıcılığı ilə türk xalqına və millətinə olan bağlılığını göstərmişdir. Onun şeirlərindəki yangı bu gün də hiss edilməkdədir. İşlətdiyi söz və ifadələrin etimologiyasından asılı olmayaraq mövzunun məğzini böyük ustalıqla oxucuya çatdırma bilməsi onun həmin əsərləri necə böyük sevgi ilə yazdığının sübutudur. Onun poeziyasında qəbul etdiyi dəyərləri və yazdığı əsərlər bu gün də türk millətinin həyatında və mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yer tutur. Bu isə şairin poetik ustalığının gücündən xəbər verir. Poetik ustalıq söz yığını deyildir. Bu zaman göz və könül səhvlərə rast gəlməz, yəni mövzu ustalığı ilə forma ustalığı onu daha da oxunaqlı etmişdir. Akif Ərsoy həmçinin bir din alimi, vətənpərvər və ziyalı kimi də yaddaşlarda qalmışdır. Onun bütün bu mövzularda olan yangısı əsərlərinin günümüzə kimi bitməyən gücünün təfsiridir. Sosial ədalətə, insan hüquqlarına və milli birliyə olan inancı, onu dövrünün ən önəmli ziyalılarından biri etmişdir. Çünki görmək və təhlil etmək yalnız istedadla ərsəyə gələcək bir nəticə deyildir. Həyatını ədalət, vicdan, milli birlik və insanın mənəvi yüksəlişi kimi dəyərlərə həsr etmiş biri olaraq Mehmet Akif türklərin bugünkü inkişafını və dünyadakı rolunu görsəydi, olduqca fərqli istiqamətlərdə, fərqli ruhlarda şeirlər yazmaqda sevincini ifadə edərdi. Mehmet Akif Ərsoyun ömrü, xalqı üçün düşündüyü idealların, təhsilin və mübarizənin həyat tapdığı bir dönmədir. Bu dönmə isə tarixi gerçəkliklərlə müqayisəli şəkildə öyrənmək olduqca maraqlıdır:

Bela mı kaldı dünya evinde görmediyim?

Bırak, şu yaşları, hiç yoksa, görmeden gideyim!

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük türk şairi Nazim Hikmət və türk dünyası / Ön sözün müəllifi akademik Həbibbəyli İ. / Məsul redaktor Qəsəbova İ. / Türkcədən çevirən Umudlu İ. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 609 s.
2. *Əhmədli B.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Qanun, 2024, 583 s.
3. *Ərsoy M.A* Seçilmiş şeirləri. Türksöy. Ankara, 2023, 139 s.
4. *Ərsoy M.A.* Safahat. İstanbul: Timaş yayınları, 2018, 560 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.05.2025